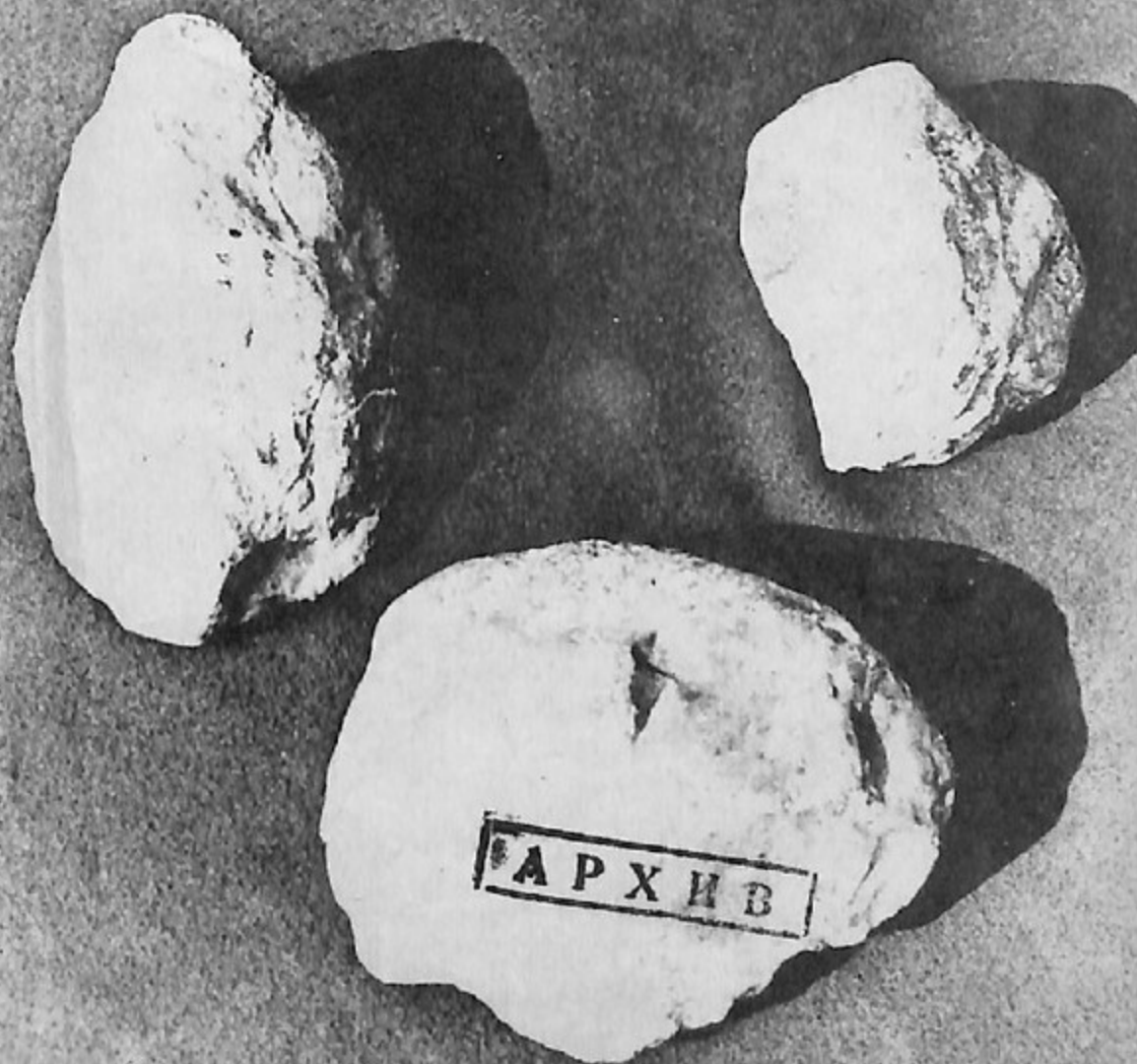

ӘСӘДУЛЛА ЧӘФӘРОВ

ГУРУЧАЈ ДӘРӘСИНДӘ

истифадә етмишләр. Хүсусән Гуручај вадисиндә кварс, кварцит, базалт, чахмагдашы, фелзит, јашма вә с. минерал дашлар мөвчуд олмушдур.

Азых магарасы карст мәншәли олуб, әсәсән сон аҗакил—Абшерон дөврләри әрзиндә формалашмышдыр. Магаранын таваны гәдим аҗакилин алтында, магаранын дөшәмәси исә Абшерон дөврүндә әмәлә кәлән IX террасын (190—200 м) сәвијјәсиндәдир.

Азых магарасы әз бөүккүјүнә кәрә Загафгазја карст бошлуглары ичәрисиндә ән мөһтәшәмидир. Әләвә микројолларла бирликдә магаранын узунлуғу 400 метр, үмуми сәһәси 1200 м²-дән артыгдыр. Мағара чох һүндүр (20—25 м) салонлардан вә ичәрисин торпагла долмуш кечид јоллардан ибарәтдир. Салонларын ичәрисиндә мөчүзәли вә мәнзәрәли көрүнән сталактитләр, нәһәнк тәбин гаја рәфләринин дүзүлүшү адамы һејран едирди.

Азых магарасынын анчаг чәнуб кириш јолунда вә онунла би тишик ики салонунда гәдим даш дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләләринә анд археоложи тәбәгәләр гаты ашкар едилмишдир. Дүшәркәдә чөкүнтүнүн үмуми галынлығы 14 метрә бәрәбәрди. Азых мағара дүшәркәсинин чөкүнтүләриндә гәдим палеолитин дөврләрини ардычыл әкс етдирә билән бүтүн тәбәгәләр гејдә алыныб тәдгиг олунмушдур. Марағлыдыр ки, мағара дүшәркәләри арасында стратиграфик чәһәтдән белә ардычыллыг һәлә ки дүнјанын һеч бир өлкәсиндә гејдә алынмамышдыр.

Азых гәдим палеолит дүшәркәсиндә апарылан археоложи тәдгигат ишләриндә әввәлләр анчаг Азәрбајҗан алимләри иштирак едирдиләр. Лакин сонралар абидәдән ашкар олунмуш материалларын әнкинлији, бурада комплекс шәкилдә тәдгигат ишләри апарылмасынын зәрурилијини мејдана чыхарды. Одур ки, Азых магарасынын комплекс тәдгиги илә М. һүсәјнов, Д. һачыјев, Ә. Мәммәдов, Н. Ширинов, В. Величко, Ә. Чәфәров, В. һачыјев, С. Әлијев, М. Сүлејманов вә диқәр алимләр дә мәшғул олмаға башладылар.

Азых мағара дүшәркәсиндә апарылан елми тәдгигат ишләри нәтичәсиндә 10 археоложи тәбәгә олдуғу гејдә алынмышдыр.

Тарихи дөврлә бағлы ән гәдим тапынтылар Азых магарасынын једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмушду (шәкил 7). Бу тәбәгәләрдән 300-дән артыг даш мөмулаты әлдә едилмишдир. Әмәк аләтләри ичәрисиндә әсәс јери кобуд чапма аләтләри тутур. Даш мөмулаты арасында кобуд чапачаглар, кубвары аләтләр, кобуд гашовлар, вурма сәһни сахланмыш гәлпәләр вә с. гејдә алынмышдыр. Марағлыдыр ки, стратиграфик сәвијјәдән асылы олмајан једди—онунчу тәбәгәләрин даш мөмулаты археоложи чәһәтдән ејни техники үсулла һазырланмышдыр. Бу хүсусијјәтләр әмәк аләтләринин үмуми көрүнүшүндә, чәнклә өртүлмәсиндән асылы ола-

раг сахланылма дәрәчәсиндә, техники вә тиположи әламәтләриндә дә өзүнү көстәрир (шәкил 8—9).

Ашағы тәбәгәләрин даш аләтләри әсәсән кәнарларындан мәркәзә доғру вүрүб гопарма үсулу илә чох кобуд формада һазырланмышдыр. Бу үсулла һазырланмыш аләтләр даш мөмулаты ичәрисиндә чохлуг тәшкил едир. Гејд олунан аләтләри узунсов чај дашынын бир учу вә ја онун узунуна бир кәнарыны гопарма јолу илә һазырламышлар. Көстәрилән тип әмәк аләтләринин мејдана кәлмәс бир даһа сүбүт едир ки, бу чүр даш мөмулаты ики үзү ишләнилмиш проточоппингләрин илк истәһсал пилләсини тәшкил едир. Једди—онунчу тәбәгәләрин даш мөмулаты арасында гәлпәләрдән һазырланмыш әмәк аләтләри дә вардыр. Гәлпәләрдән һазырланмыш аләтләр ичәрисиндә ән әсәсы гашов типли аләтләрдир (шәкил 10).

Ән ашағы тәбәгәләрин даш мөмулаты арасында 4—5 кг ағырлығында олан нәһәнк чоппервари аләтләр диггәти даһа чох чәлб едир. Һәләлик ССРИ-дә олан палеолит абидәләриндән белә аләтләр гејдә алынмамышдыр. Бу чүр аләтләр һәләлик шәрти олараг қиғантоллит адландырылыр (шәкил 8).

Ашкар олунмуш археоложи материалларын олдуғча мүнһәм елми әһәмијјәти вардыр. Бу материаллар мағарада гәдим инсанларын илк мәскунлашмасындан хәбәр верир. Ибтидан инсанларын һәјатында магаранын јахынлығындан ахан Гуручајын мүнһәм ролу олмушдур. Гәдим инсанлар әмәк аләтләри һазырламағ үчүн дашлары мәнз Гуручајдан топлајыб мағараја кәтирәришләр. Ејни заманда Азых сакинләри Гуручај дәрәсиндә овчулугла да мәшғул олмушлар. Гуручај дәрәси ибтидан инсанларын јашамасы үчүн зәрури олан бүтүн не мөтләрә малик олмушдур. Она көрә дә Азых магарасынын једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмуш археоложи мәдәнијјәтә Гуручајын ады верилмишдир. Гуручај мәдәнијјәтнин бир нечә инкишаф мәрһәләси мүәјјән олунмушдур. Мәдәнијјәтнин илкин мәрһәләсиндә әмәк аләтләри олдуғча бәсит һазырландығы һалда, сонрақы мәрһәләләрдә онларын һазырланма техникасы тәкмилләшмиш вә јени-јени әмәк аләтләри јаранмаға башламышдыр (шәкил 7—11).

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин једди—онунчу тәбәгәләриндән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин әксәријјәти мағарадан кәнарда һазырланмыш вә сонрадан дүшәркәјә кәтирилмишдир. Чүнки бурадан әсәсән һазыр әмәк аләтләри тапылмышдыр. Истәһсал туллантылары исә гејдә алынмамышдыр. Демәли, гәдим Азых сакинләри мағарада јашамамышдан әввәл, Гуручај дәрәсинин кәнарларында јашајыб фәалијјәт көстәрмишлар. Әмәк аләтләрини дә мәнз бурада һазырламышлар.

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин једди—онунчу тәбәгәләриндән

Гуручај мэдэнијјэтинин эмэк алэтлэри Шэрги Африканын Олдувај мэдэнијјэти комплекси илэ јакынлыг тэшкил едир. Лакин эмэк алэтлэринин типолокијасында фэргли чэһэтлэр вардыр ки, бу да Азыхын ашағы тэбэгэ материаллары эсасында јени мэдэнијјэтин ашкар олунмасына сәбәб олмушдур. Апарылан комплекс елми тэдгигатлар нәтичәсиндә Гуручај мэдэнијјэтинин 1,2 милјон ил бундан әввәл башлајыб вә 700 мин ил әввәл сона чатмасы мүәјјән олунмушдур.

Ҳазырда ССРИ әразисиндә Гуручај мэдэнијјэти эн гәдим археоложи мэдэнијјәт һесаб олунур. Мәһз бу мэдэнијјэтин мадди мэдэнијјәт галыглары эсасында өлкәмизин әразисиндә ибтидан инсанларын 1,2 милјон ил бундан әввәл јашамаға башламасы вә эмэк алэтлэри һазырламасы елми эсасларла сүбута јестирилмишдир.

Апарылан археоложи тэдгигатлар нәтичәсиндә Гуручај мэдэнијјэти дөврүндә гәдим инсанларын эсасән овчулуғ вә јығычылығла мәшғул олмалары мүәјјән едилмишдир. Һәмчинин Азәрбајчан әразисиндә бәшәр тарихи Гуручај мэдэнијјэти дөврүндән башланыр.

АЗЫХ ДҮШӘРКӘСИНДӘ

Азых мағарасында Гуручај мэдэнијјэти дөврү өзүнүн узун мүддәт инкишафындан сонра гәдим ашел мэдэнијјэти илэ әввә олунмушдур. Азых гәдим инсан мәскәниндә гәдим ашел дөврүнә анд мадди мэдэнијјәт галыглары једдинчи тэбәгәнин үстүндә олан алтынча тэбәгәдән ашкар олунмушдур. Азых мағарасында гәдим ашел дөврү алтынчы тэбәгәнин материаллары илэ мејдана чыхмағла јанашы, јерли чај дашы алэтлэри Гуручај мэдэнијјэти эсасы үзәриндә инкишафа башламышдыр.

Бәшәријјәт тарихиндә гәдим вә орта ашел мэдэнијјәтлэри илк дәфә Франсанын Сент-Ашел дүшәркәсиндә мүәјјән олунмушдур. Она көрә илк дәфә тапылдығы јерни ады илэ ашел мэдэнијјэти адландырылмышдыр. Апарылан тэдгигатлар нәтичәсиндә ашел мэдэнијјэтинин бәшәр тарихиндә даһа кениш әразиләрә јайылмасы мүәјјән едилмишдир. Һазырда гәдим ашел мэдэнијјэтинә анд мадди мэдэнијјәт галыглары Африкада, Авропада, Чәнуби Асија вә Загафгазија әразиләриндә гејдә алынмышдыр.

Гәдим ашел мэдэнијјэти эсасән бәсит формада һазырланмыш әл чапачағлары, кобуд чапма алэтлэри, галын гәлпәләр үзәриндә һазырланмыш эмэк алэтлэри вә диск шәкилли нуклеусларла (нүвәләр) характеризә олунур.

Азыхын алтынчы тэбәгәсиндә апарылан археоложи газынтылар заманы илк дәфә оларағ әл чапачағлары тапылмышдыр (шәкил 12). Әл чапачағларынын мејдана чыхмасы ибтидан инсанларын һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Бунунла әлагәдәр оларағ овчулуғ тәсәррүфатыны даһа да инкишаф етдирмәјә башламышлар.

Марағлыдыр ки, дүшәркәнин алтынчы тэбәгәсиндә апарылан археоложи тэдгигатлар заманы чәми 2 минә гәдәр даш мәмулаты тапылмышдыр. Ашкар олунмуш даш мәмулаты ичәрисиндә 526 әдәд эмэк алэтлэри гејдә алынмышдыр. Даш мәмулатынын јердә галан һиссәси исә истәһсал туллантыларындан, нуклеуслардан вә тәбиин чај дашларындан ибарәтдир. Гәдим ашел дөврүнә анд тэбәгәдән тапылмыш эмэк алэтлэри ичәрисиндә эсас јери кобуд чапма

аләтләри, әл чапачаглары вә гашов типли аләтләр тутур. Тәбәгәдән әмәк аләтләри илә бирликдә истәһсал туллантыларынын ашкар олунмасы гәдим ашел дөврүндә дүшәркәдә гәдим инсанларын әмәк аләтләри һазырладыгларыны көстәрир. Мәһз алтынчы тәбәгәдән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин техники вә тиположи хүсусийәтләринә әсасән онларын гәдим ашел дөврүндә һазырландыгларыны сөйләмәк олур.

Апарылан елми тәдгигатлар заманы мүйәжән олунмушдур ки, бәшәријәт тарихиндә гәдим ашел мәдәнијјәтин 650—450 мин илләр арасында мөвчуд олмуш вә 200 мин илдән бир гәдәр артыг давам етмишдир. Бу дөврдән әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси вә јени јени әмәк аләтләринин мейдана чыхмасы башланыр. Азых мағарасынын алтынчы тәбәгәсиндән ашкар олунмуш әмәк аләтләринин зәнкинлији дедикләримизи бир даһа тәсдиг едир (шәкил 13).

Тапылмыш сүмүкләр әсасында тәјин едилмиш һејванат әләминин нөвләри көстәрир ки, гәдим ашел дөврүндә Азәрбајҗан әразисиндә сојуглашмаја доғру дәјишкликләр баш вермишдир. Дүшәркәнин гәдим ашел мәдәнијјәтинә анд олан фауна галыглары Бақы чөкүнтүләринин јаранма дөврүнә ујун кәлир. Она көрә дә абидәнин алтынчы тәбәгәси тәдгигатчыларын әксәријјәти тәрәфиндән миндел бузлағы дөврүнә анд едилир. Гејд олуан фауна галыглары илә јанашы, гәдим ашел тәбәгәсиндән тираспол комплекс нүмајәндәләриндән Шотензак бизону, Мерка кәркәданы вә с. фауна галыгларынын ашкар олунмасы тәбәгәнин Бақы дөврүнә (минделдән әввәлки дөврә) анд олдуғуну көстәрир.

Дунјанын мүхтәлиф өлкәләри әразисиндә апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә мүйәжән олунмушдур ки, гәдим ашел дөврү адамларынын физики типн әсасән питикантроп, синантроп вә һејделберг адамындан ибарәт олмушдур.

Питикантроп илк дәфә олараг 1891-чи илдә һолландијалы һәким Дјуба тәрәфиндән Јава адасында тапылмышдур. Сонралар Јава адасында апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә питикантропун сүмүк галыглары ашкара чыхарылмышдур. Елми арашдырмалар нәтичәсиндә антропологлар мүйәжән етмишләр ки, питикантропун боју 160—170 см, бејин тутуму исә 850—950 см³ олмушдур.

Ибтидан инсан тапынтылары ичәрисиндә синантроп хүсуси мағараг доғурур. Синантропун галыглары 1927-чи илдә канадалы алим Девидсон Блејк тәрәфиндән Чинин Чжоукоудјан кондиндән тапылмышдур. Бу кәнд Пекин шәһәриндән 54 км чәнуб-гәрбдә јерләшир. Археоложи газынтылар заманы тапылан гәдим инсан чәнәси, һәмин јерин ады илә синантроп—Чин адамы адландырылмышдур.

1929—1930-чу илләрдә чинли алим Пеј Вен-Чжун Чжоукоудјан

мағара дүшәркәсиндән бир ушағын вә 30—35 јашлы гадынын кәллә сүмүјүнү тапымышдур.

Синантроп физики инкишафына көрә питикантропа охшаса да, бир аз ондан чох инкишаф етмишдир. Мәләум олмушдур ки, синантропун боју 144—156 см, бејин тутуму исә 1050—1200 см³-ә гәдәр олмушдур. Синантроплар мағараларда јашамыш вә овчулуғла мәшғул олмушлар.

1907-чи илдә Гәрби Алманијанын һејделберг шәһәри јахынлығында Мауер кәнди әразисиндә гәдим инсанын алт чәнәси ашкар олунмушдур. Чәнәјә тапылдығы јерин ады верилмиш вә һејделберг адамы адландырылмышдур.

Узун илләр әрзиндә Азых мағарасынын алтынчы тәбәгәсиндә апарылан елми тәдгигатлар заманы ашкар олунмуш фауна галыгларынын хүсуси елми әһәмијјәти варды. Фауна галыглары ичәрисиндә ајры-ајры чәнәләр, кәллә сүмүкләри чохлуғ тәшкил едилр. Сүмүк мәмулатынын тәјинаты әсасында гәдим ашел адамларынын овчулуғ фәалијјәтиндә әсас јери мағара ајылары вә нәһәнк мараллар тутмушдур. Бу, ејни заманда гәдим ашел дөврүндә Гуручәј дәрәсинин мешәликләриндә мағара ајылары вә нәһәнк маралларын мөвчуд олдуғуну көстәрир.

Гәдим ашел тәбәгәсиндән ашкар олунмуш мадди мәдәнијјәт галыгларынын зәнкинлији Азых дүшәркәсиндә гәдим инсанларын узун мүддәт вә данми јашадыгларыны сөйләмәјә имкан верир.

Азых гәдим инсан дүшәркәсинин бешинчи тәбәгәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар заманы орта ашел мәдәнијјәтинә анд мадди мәдәнијјәт нүмунәләри тапылмышдур. Бу, Азыхда гәдим ашел дөврүнүн сонралар орта ашел мәдәнијјәти илә әвәз олундуғуну көстәрир. Археоложи газынтылар васитәсилә бешинчи тәбәгәдән тапылмыш даш аләтләрин әсасыны кобуд чапма аләтләри вә әл чапачаглары тәшкил едилр. Даш мәмулаты арасында мүхтәлиф клектон типли әмәк аләтләри вә кобуд һазырланмыш итиучлу аләтләр дә гејдә алынмышдур. Бешинчи тәбәгәнин даш мәмулаты техники-тиположи хүсусијјәтләринә көрә өзүндән ашағыда јерләшән алтынчы тәбәгәнин материаллары илә јахынлығ тәшкил едилр. Лакин бешинчи тәбәгәнин әмәк аләтләри гәдим ашел дөврү даш мәмулатынын бәзи охшар хүсусијјәтләринин өзүндә бирләшдирир (шәкил 14).

Узун илләр әрзиндә Азых мағарасынын бешинчи тәбәгәсиндә апарылан археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә минләрлә һејван сүмүкләри ашкар олунмушдур. Бу тапынтылар сүбүт едилр ки, орта ашел дөврүндә Азых дүшәркәсиндә јашајан сакинләрин мәшғулијјәтиндә әсас јери овчулуғ тутмушдур. Сүмүк мәмулатынын тәјинаты илә профессор Дәмир һачыјев мәшғул олмушдур. Тәдгигатлар заманы мүйәжән олунмушдур ки, гәдим инсанларын орта ашел

дөврүндө овчулуг тасэрруфатында марал və мағара ајыларынын овланмасы əсас јер тутмушдур.

Азых мағарасынын гəдим və орта ашел мəдəнијјəтлəринə аид тапылмыш археологы материаллары археологларла јанашы палеочографларын, антропологларын, палеонтологларын, палеогеоморфологларын və һабелə геологларын диггəтини өзүнə чəлб етмишдир. Онлар да археологларла бирликдə Азых мағарасындакы дəрдүнчү дөврүн тəдгиги илə мəшғул олмаға башламыш və инсанын формалашдығы дөврə аид зəнкин елми материаллар əлдə етмишлэр. Елми эдəбијјатларда дəрдүнчү дөврə антропоген дə дејилер, јə'ни инсанын формалашдығы дөвр. Мəһз бу дөврдən башлајараг инсанын илк эмək алəтлəри һазырламасы дөврү башланмыш, өзүнүн инкишафында 3 милјон ил кечмишдир...

Мағаралыдыр ки, бешинчи тəбөгэдən аңчаг овчулуг үчүн јарарлы олан эмək алəтлəри тапылмышдыр (шəкил 14—15). Бурада ашкар олунмуш эмək алəтлəринин сајы 300-ə јакындыр. Истгһсал туллантылары исə тамамилə јохдур. Демəли, эмək алəтлəри кəнарда һазырланмышдыр və орта ашел дөврүндə дə гəдим инсанлар Азых дүшəркəсиндə јашамыш, əсас фəалијјəтлəри овчулугдан ибарət олмушдур. Овчулуг гəдим инсанлары нəннки јемəклə тə'мин едирди, ејни заманда орта ашел адамларын кəјим və јашајыш јерлəри тикинтилəрини һазырламаға да имкан верирди. Азых дүшəркəсиндən ашкар олунмуш фауна галыглары кəстəрер ки, орта ашел дөврүндə овчулуг өзүнүн эн јүксək зирвəсинə чатмышдыр. Әкəр гəдим ашел дөврүндə 11 нөв ири һејван овланмышдырса, орта ашелдə 45 нөв һејван və гуш овланмышдыр, (шəкил 16—17).

Иллəр өтдүкчə Азых дүшəркəсиндən ашкар олунмуш археологы материалларын шөһрəти артыр və бурадан тапылан материаллар даға дə зəнкинлəширди. Азых мағарасында эн мараглы və мүнүм елми эһəмијјəтли тапынты 1968-чи илин јајында əлдə олунмушдур. Елми ахтарышларын эн гызғын вахты иди. Археологы газынты ишлəри бешинчи тəбөгəнин ичəрисиндə кедирди. Бу вахт əл чапачаглары илə бирликдə бир чəнəнин сынмыш һиссəsi ашкар едилди. Чох диггəтлə чəнə нəзəрдən кечирилди. Бу инсан чəнəсинə охшајырды. Лакин даға дəгиг тə'јин олунмасы вачиб иди. Она кəрə дə профессор Д. һачыјев Азых дүшəркəсинə дə'вəт олунду. Тапынты профессору севиндирди. О деди ки, бу ССРИ эразисиндə эн гəдим инсана аид олан чəнəдир. Дəмир мүнəлли чəнə үзəриндə елми тəдгигат ишини узун мүддət давам етдирди. Ашкар олунмуш чəнə, Азых дүшəркəсини даға да шөһрəтлəндирди (шəкил 18).

Чəнəнин ири олмасы ачыг нəзəрə чарпыр və онун кəвдəsi нисбətən галындыр. Бу нөгтəји-нəзəрдən Азых адамынын чəнəsi австралопитеклəрдən фəрглəнер və мүнəјјэн чəнəтлəринə кəрə архан-

тропларын арасында өзүнə хусуси јер тутур. Тапынтыја шəрти олар азыхантроп (јə'ни Азых адамы) ады верилмишдир.

Азых гəдим инсан дүшəркəсиндən, ашкар олунмуш чəнə гурулушундакы спесифик чəнəтлəрə əсасən, бир тэрəфдэн литикантроп-лара, хусусилə мауер адамы чəнəсинə јакынлығы илə дикəр тэрəфдэн дə, бир чох чəнəтлəринə кəрə Франсанын Араго мағарасынын ашел тəбөгəлəриндən тапылмыш пренеандерталлара даға јакындыр (шəкил 19).

Апарылан елми тəдгигат заманы профессор Д. һачыјев мүнəјјэн етди ки, Азыхдан ашкар олунмуш чəнə ССРИ эразисиндə эн гəдим инсан чəнəsi олуб, 18—22 јашлы гадына мəхсусдур və бу гадын 350 мин ил бундан əввəl Азэрбајчан эразисиндə јашамышдыр...

Ибтидан инсанларын һəјятында илк дини тəсəввүрлəрин мейдана чыхмасы və формалашмасы һаггында елми эдəбијјатларда мүнəтəлиф фикирлэр мөвчуддур. Бə'зи алимлэр илк дини тəсəввүрлəрин мейдана чыхмасыны мустјə мəдəнијјəти илə əлагəлəндирер, дикəр алимлэр исə орта ашел мəдəнијјəти заманы илк дини тəсəввүрлəрин мейдана чыхмасыны билдирди. Лакин сон иллəрдə илк дини көрүшлəрин мейдана чыхмасы проблеминə аид јени-јени елми мə'луматлар əлдə едилмишдир. Хусусилə Шəрги Африканын Олдувај, Франсанын Араго, Лазарет, Совет Иттифагы эразисиндə јерлəшən Кударо və Азых гəдим инсан дүшəркəлəриндən ашкар олунмуш елми материалларын мүнүм эһəмијјəти вардыр.

Азых палеолит дүшəркəсиндə ашкар олунмуш мадди мəдəнијјəт галыгларынын елми тəһлили ибтидан адамларын илк дини тəсəввүрлəри һаггында јени-јени фикирлэр сөјлэмəјə имкан вериди. 1972-чи илин археологы тəдгигатлары заманы Азых дүшəркəсинин сағ диварында гаранлыг бир јердə 3 əдəd мағара ајысынын кəллəsi və 2 əдəd алт чəнəsi ашкар едилди. Бу јер мағаранын ичəрисиндə, олдугчə мө'чүзəли бир кушадə јерлəширди. Мағаранын сағ диварында ики гаја сон дөрөчə габарыг формада ирəлијə узанараг орта һиссəјə ишыг дүшмəјə мане олур və нəтичəдə мағара зүлмəтə гəрг олурду. Бу һиссəдə гаја рəфи тəбии сурəтдə эмəлə жəлмишти. Мəһз бу рəфдə јухарыда гејд олунан мағара ајыларынын кəллəлəри və чəнəлəри гојулмушду. Мүнəјјэн олунду ки, бураја мағара ајыларынын кəллə və чəнəлəри ибтидан инсанлар тэрəфиндən гојулмушдур. Бу процес гəдим инсанларын илк дини көрүшлəри барədə мə'лумат верирди. Нəм дə гəдим Азых сакинлəринин мағара ајыларынын кəллəлəринə бир нөв ситəјиш етдиклəрини кəстəрерди. Белə көрүнүрдү ки, дүшəркəнин мəһз бу һиссəsi мүнəтəдəс јер сајылмышдыр. Гејд олунан процес ибтидан инсанларда илк дини тəсəввүрлəрин мейдана чыхмасыны кəстəрерди. Она кəрə дə гəдим ибтидан адамларда илк дини көрүшлəрин мейдана чыхмасыны орта ашел дөврүндən, јə'ни 200—350 мин ил бундан əввəлдən